

7. Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 2, 24 арк.
8. Там само, ф. Р-6095, оп. 1, спр. 11, 3 арк.
9. Там само, ф. Р-2878, оп.1, спр. 90, 15 арк.
10. Там само, ф. Р-2878, оп. 1, спр. 90, 68 арк.
11. Там само, ф. Р-2878, оп. 1, спр. 90, 69 арк.
12. Там само, ф. Р-2878, оп. 1, спр. 90, 70 арк.
13. Там само, ф. Р-178, оп. 1, спр. 10, 70 арк.
14. Там само, ф. Р-178, оп. 1, спр. 10, 76-78 арк.
15. Там само, ф. Р-171, оп. 1, спр. 7, 67 арк.
16. Там само, ф. Р-2878, оп. 1, спр. 90, 74 арк.

УДК 94 (477)

ПЕРЛЮСТРАЦІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ТОТАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ В УРСР (1945–1946 РР.)

Іван Зуляк,

*доктор історичних наук, професор кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*

Андрій Кліш,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*

Оксана Ятищук,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*

Аналізується перлюстрація як один із елементів радянського тотального контролю в УРСР впродовж 1945–1946 рр. Розкрито механізм впливу на посилення тотального контролю за листуванням військовослужбовців, цивільного населення з членами їх сімей та родин. Висвітлено роль перлюстрації у порушенні прав радянських громадян, гарантованих законодавством.

Ключові слова: *УРСР, перлюстрація, воєнна цензура, ідеологія, тотальний контроль.*

Perlution is analyzed as one of the elements of Soviet total control in the USSR during 1945–1946. The mechanism of influence on strengthening of the total control over correspondence of servicemen, civilians with their families and families is revealed. The role of perlution in the violation of the rights of Soviet citizens guaranteed by law is highlighted.

Keywords: *USSR, perlution, military censorship, ideology, total control.*

На радянські спецслужби у воєнний та повоєнний період, які діяли на території УРСР, покладалося вирішення безлічі завдань, пов'язаних із забезпеченням державної безпеки. Значна увага приділялася перлюстрації упродовж 1945–1946 рр., завершального періоду війни і перших повоєнних років. Як свідчить аналіз архівних матеріалів, пункти воєнної цензури, які функціонували упродовж війни, у перші повоєнні роки своєї активності не знизили, а, навпаки, її підвищили. Це, на нашу думку, пов'язано з тим, що радянська влада намагалася здійснювати контроль не лише за військовослужбовцями, але й

цивільним населенням через пункти військової цензури, проводила систематичну й добре налагоджену перлюстрацію кореспонденції, незважаючи на те, що у «Положених о военной цензуре воинской почтовой корреспонденции» йшлося лише про перевірку кореспонденції червоноармійців [1].

Деякі автори пишуть про те, що цензура працювала на межі сил, потік листів був величезним. Могли щось і пропустити, але в цілому діапазон настроїв аналізували адекватно. Усе ж був незначний відсоток листів, який оцінювався цензурою як «негативний», причому до таких належали як «провокаційні», що містять «антирадянські висловлювання», «занепадницькі і релігійні» настрої, так і скарги на погане харчування, вошивість, повідомлення про смерть товаришів тощо [1].

Уся інформація, оброблена пунктами військової цензури на території УРСР, надсилалася начальнику відділу «В» НКДБ СРСР [2, арк. 267]. До речі, відділ «В» займався ще й контролем за міжнародною кореспонденцією [3, арк. 260]. Як свідчить аналіз архівних матеріалів, лише за грудень 1945 р. на основі зведених даних у 24 областях УРСР опрацьовано 20200994 листи, із них цивільних осіб – 16612155, військових – 3588839, національними мовами – 510799. Зокрема, польською – 162578, румунською – 87049, молдавською – 63552, німецькою – 19659, єврейською – 26416, чеською – 1740, татарською – 31418, чуваською – 3213, башкирською – 1596, туркменською – 3507, узбецькою – 20879, вірменською – 14686, удмурдською – 757, грузинською – 20290, казахською – 23007, азербайджанською – 13337, англійською – 40, таджицькою – 1920, киргизською – 904, болгарською – 352, марійською – 1033, словацькою – 194, угорською – 2672 [2, арк. 267].

Скеровано в інші органи на цензурування в межах окремо взятих як мовних і стилістичних особливостей, відповідно і територіальних пунктів призначення. На нашу думку, це, передусім, пов'язано з відсутністю як контролерів-перекладачів із зазначених мов у тогочасних пунктах військової цензури. Наприклад, 145 листів мордовською мовою надіслано у м. Саранськ, 70 листів абхазською мовою – у м. Батумі, 1050 листів дагестанською мовою – у м. Махачкала, 110 листів монгольською мовою – у м. Улан-Уде, 130 листів кабардинською мовою – у м. Нальчик, 64 листи якутською мовою – у м. Якутськ, 35 листів на мові Комі АРСР – у м. Сиктивкар, 174 листи північно-осетинською мовою – у м. Лжауджикау, 210 листів латвійською мовою – у м. Ригу, 205 листів литовською мовою – у м. Вільнюс, 100 листів естонською мовою – у м. Таллін, 2645 листів різного змісту – до м. Москви. Усього 4938 листів. Окрім того вилучено листів з повним текстом – 51356, з поміткою «К» (контроль – примітка авторів) – 12996 [2, арк. 267–267 зв.].

Особливо цікавим є листування червоноармійців. Коли вони писали листи, вони, безумовно, враховували неминучість їх проходження через військову цензуру, а значить, зазвичай, вдавалися до самоцензури, тобто намагалися не допускати у своїх повідомленнях тієї інформації, яка могла б викликати неприємності для них та їх адресатів. Існувало і таке явище, як психологічна самоцензура, коли бійці свідомо замовчували про небезпеку фронтового життя, щоб не хвилювати дорогих їм людей [4].

При цьому «шкідливих політичних оцінок» у листах було набагато менше, ніж виразів невдоволення з приводу побутових умов. По суті, цензура оцінювала як негативні у переважній частині просто критичні, нерідко здорові висловлювання щодо становища на фронтах та компетентності командування, відносин з союзниками, поганих умов постачання і побуту, спроби тверезо оцінити дії і силу противника. Наприклад, ті рідкісні листи, у яких йшлося про те, що у фашистів хороша авіація або артилерія, розцінювалися як «вихвалювання ворога». Деякі автори «негативних» листів бралися «на облік» та «розроблялися» органами НКВС [4]. Зокрема, у 5173 листах йшлося про розголошення військової та державної таємниці [2, арк. 268].

Сучасні дослідники, звичайно ж, не можуть з абсолютною точністю визначити ступінь впливу цієї самоцензури на зміст листів. Однак можемо побічно судити про тенденції у цих настроях за збереженими зведеними даними про роботу відділень воєнної цензури особливих відділів НКВС, які обробляли сотні тисяч листів і здійснювали їх статистичний аналіз. Ці дані тим більше важливі, що навіть при свідомій самоцензури їх авторів у багатьох листах виявлялися, з точки зору цензорів, «неправильними» [4].

Проаналізувавши тексти деяких листів червоноармійців, можна диференціювати й виокремити ті проблеми, які були нагальними для них, і ті, на які вони особливого значення не звертали. Так, із проаналізованих 144 листів, виявлено, що у 2 листах йшлося про антирадянські й антиреволюційні висловлювання і скарги на роботу воєнної цензури; у 3 – скаржилися на антисанітарію; у 4 – на епідемічні захворювання, незадовільну роботу медсанбатів і госпіталів; у 5 – йшлося про факти дезертирства; у 6 – про факти обморожування; у 8 – про недоліки у роботі зв'язку; у 9 – жалілися на офіцерів; у 12 – на перебування у полоні; у 53 – скарги на складність служби; у 159 – на перебої з продуктами харчування; у 179 – на речове забезпечення [2, арк. 267 зв. – 268].

Найважливіше значення воєнна цензура відводила негативним висловлюванням і повідомленням у кореспонденції особистого характеру. На нашу думку, аналіз кореспонденції такого змісту свідчить про те, які проблеми були найважливішими серед тогочасного пересічного громадянства. Наприклад, із перлюстрованих 37224 листів, у них йшлося про: скарги реєвакуйованих прослідковувалися лише у 2 листах; у 4 – про дитячу безпритульність; у 9 – скарги на роботу органів воєнної цензури; у 14 – про транспортні проблеми; у 15 – про поширення антирадянських листівок; у 24 – про антирадянські й антиреволюційні висловлювання; у 31 – про роботу органів зв'язку; у 69 – скарги демобілізованих з лав Червоної армії; у 156 – скарги на промислові підприємства; у 103 – про загибель худоби; у 169 – скарги на недоліки у роботі радянського апарату; у 193 – скарги на дитячу безпритульність; у 289 – скарги інвалідів війни; у 698 – песимістичні настрої; у 740 – скарги на високі податки; у 822 – скарги сімей військових; у 973 – повідомлення про масові захворювання; у 1665 – скарги учнів училищ на складні умови; у 4009 – скарги на недоліки у роботі колгоспів та радгоспів; у 5386 – скарги на погані житлові умови; у 5398 – на проблеми з отримання продуктів; у 16455 – скарги на бандитизм і грабунки [2, арк. 267 зв.].

Характерно, що на кореспонденцію цивільного населення контролери пунктів воєнної цензури також звертали особливу увагу, а саме про антирадянські висловлювання. Так, у листі Надії Гаврилюк з Волинської області, Луцький район, пошта Полонка до сестри Ольги Бульбенюк у Київ, від 25 листопада 1945 р., йшлося про арешт й отримання терміну ув'язнення 15 років і надію на те, що все ж таки вона повернеться в рідну Україну [2, арк. 268 зв.]. Контролери пункту воєнної цензури помітили цього листа грифом «К» і скерували до Луцького управління НКДБ і в 2 відділ НКДБ Волинської області [2, арк. 268 зв.]. У листі А. Ф. Грабара з с. Загір'я Букачівського району Станіславської області від 5 грудня 1945 р. до Якіма Головатого з с. Гребінка Гребінківського району Київської області повідомлялося про те, що у Західній Україні не має колгоспів, кожен є господарем на своїй землі, тому й люди живуть добре, щонеділі ходять у церкву, харчуються білим хлібом і м'ясом, а «...тому живемо так добре, що не має колгоспів...» (переклад авторів) [2, арк. 268 зв.]. Цього листа також помічено грифом «К» і скеровано до Букачівського районного відділення НКДБ і копію до управління НКДБ у Київській області [2, арк. 268 зв.].

Питання порушень і недоліків у роботі колгоспів й радгоспів часто було основною темою у листах рідних і близьких до червоноармійців. До речі, адресати-колгоспники традиційно не уникали самоцензури, а намагалися передати інформацію якомога об'єктивніше. Так, у листі Лідії Ковальнової зі Сталінської

області, у листі від 31 грудня 1945 р., зазначалося, що взимку, в 15–20⁰ мороз в колгоспі молотять кукурудзу, частина якої ще знаходиться у полі, не зібрано соняшник, змерзла картопля зогнила, а правління колгоспу не приймає жодних заходів [2, арк. 269 зв.]. Цього листа також помічено грифом «К», однак не відправлено до управління НКДБ у області.

У листі С. Антоновського з Вінницької області, від 3 грудня 1945 р., до сина-червоноармійця, повідомлялося про те, що актив села сформовано із колишніх репресованих, які стали «активно» розкрадати колгоспне майно, колгоспники на трудові дні отримують по 160 г, жодних скарг керівництво не приймає [2, арк. 268 зв.]. Цього листа помітили грифом «К» і надіслали до районного відділу НКДБ.

Зокрема, Шевченко М. К., що проживав за адресою с. Калинове Боровського району Харківської області у листі до свого сина від 14 грудня 1945 р., Шевченка М. К., польова пошта 75035, повідомляв про те, що у колгоспі важко працювати, колгосп так і не виконав плану хлібозаготівлі державі, у колгоспників забирають останню кукурудзу [5, арк. 23].

Про складну ситуацію, що склалася у колгоспі с. Нової Архангелівки Томаківського району Дніпропетровської області, писав (листа датовано 10 грудня 1945 р. – примітка авторів) до сина-солдата Котляр А., наголошуючи на тому, що «...у колгоспі ніхто працювати не хоче, усі йдуть на виробництво, оскільки хліба не дали зовсім і ми не знаємо, чи доживемо до нового врожаю...» (переклад авторів) [5, арк. 23].

Колгоспники також писали про відсутність кормів для годівлі худоби, її масову загибель, некваліфіковане керівництво тощо [5, арк. 23–24]. Оскільки воєнна цензура усю поштову кореспонденцію перечитувала й доповідала про її зміст керівництву органів державної безпеки, тому заступник народного комісара держбезпеки УРСР прийняв рішення повідомити про неї секретарів обкомів партії на місцях. В основному наведені приклади повідомлень стосувалися Дніпропетровської області [5, арк. 24].

Окрім антирадянських висловлювань, контролери пунктів воєнної цензури приділяли значну увагу повідомленням про порушення у роботі промислових підприємств. Зокрема, у листі товариша Сорокіна, працівника Первомайської контори «Головспоживвугілля», на адресу редакції «Ворошиловградської правди» повідомлялося про те, що на Альбертівській шахті головний інженер з начальником дільниці змішують породу з вугіллям [2, арк. 268 зв.]. У листі з Криворіжжя, від 18 грудня 1945 р., йшлося про порушення техніки безпеки на підприємстві під час роботи нічної зміни, покалічених робітників тощо [2, арк. 269–269 зв.].

Важливе місце для контролерів пунктів воєнної цензури посідав контроль за кореспонденцією, у якій йшлося про недоліки у роботі радянського партійного апарату. Так, у листі інваліда війни з с. Джуричів Вінницької області на адресу голови райвиконкому наголошувалося на тому, що голова сільської ради (товариш Шнайдер – примітка авторів) ставиться до своїх обов'язків халатно, на роботу приходять у нетверезому стані, «...постійно п'яний, сидить на стільці у своєму кабінеті і спить...» [2, арк. 270]. Окрім того, повідомлялося й про те, що він товаришує із двома демобілізованими солдатами, які беруть хабарі з місцевого населення. Автор листа описував випадок, коли у село приїхали два працівники НКВС і під час рейду, проведеного спільно з головою сільської ради, виявили у одного з жителів села м'ясо, яке не конфіскували, а отримали хабар у розмірі 1800 крб. Сайфон (автор листа – примітка авторів) писав й про те, що податковий агент сільської ради не зібрав податки з населення, а дружина голови сільської ради займається незаконним продажем алкоголю [2, арк. 270].

Васильченко, інвалід війни з м. Лисичанськ, повідомляв про те, що місцеве керівництво зовсім не допомагало йому [2, арк. 271 зв.]. А. Суханов, колишній учитель з м. Вінниця писав про те, що він воював чотири з половиною роки, мав державні нагороди, на які влада не звертала жодної уваги. Окрім того,

він зазначав, що районний житловий відділ не те, що не виділив йому помешкання для проживання, але навіть відмовив у прописці. «Звертався до голови міської ради Ленінського району міста Вінниця, в облвійськомат, обком партії, прокуратуру обласну і міську ніде результату не добився, за чистими столами сидять тилові вояки і папір переводять, поприїжджали з Ташкента і позаймали квартири...» [28, арк. 271 зв.]. Пункт воєнної цензури помітив листа грифом «К» і надіслав його до обласної прокуратури.

Д. В. Берешенко, житель Кіровоградської області, у листі від 24 грудня 1945 р., до М. В. Берешенко, який мешкав у м. Грозному, повідомляв про те, що у листопаді працівники НКВС, не маючи на те законних підстав, зв'язали його, без будь-якого опису майна, забрали усі речі. Прокурор на заяву потерпілого не реагував [2, арк. 270]. До речі, цей лист помічено грифом «К», однак без будь-яких скеровувань до органів НКДБ на реагування.

Незначна частина листів стосувалася недоліків у роботі органів зв'язку. Так, у одному із листів з с. Тарасівки Кіровоградської області повідомлялося про те, що на місцевому пункті зв'язку не відправляють телеграм, затримують листи тощо [2, арк. 270]. А. І. Павленко, житель м. Горлівки, скаржився начальнику відділення зв'язку м. Саратова, що листи, надіслані синові, останній отримував, а грошові перекази «...пропали і пропала посилака» [2, арк. 270].

Типовим прикладом скарги на пункти воєнної цензури був лист Марії Кудиної, яка мешкала у м. Ворошиловграді, до С. Шигиліна, жителя м. Яворів Львівської області, від 22 грудня 1945 р., у якому йшлося про те, що листи «... лежать на сортуванні і в Воєнній Цензурі. Необхідно зазначити, що війна закінчилася, а Воєнна Цензура працює погано і затримує у себе листи на перегляді дуже довго. Багато військових вже не пишуть, так як вони демобілізувалися, а цензура все працює по старинці...» [2, арк. 270–271].

Контролери пунктів воєнної цензури звертали увагу й на кореспонденцію, у якій сім'ї військових скаржилися на складні побутові умови тощо. Так, А. Бондаренко, працівниця Держбанку в м. Красний Лиман, у листі до В. Чернухова, військовослужбовця районного відділу НКДБ в м. Львові, писала про те, що у їх помешканні холодно, вони не роздягаються з сином, вугілля на залізничній колії збирати заборонило НКВС, «...усім дітям, батьки яких загинули, давали до свят муку, а нам уже другий рік не дають жодної допомоги» [2, арк. 271]. Цього листа контролери пункту воєнної цензури скерували на адресу прокурора м. Красний Лиман.

У листі А. Тупалової, мешканки Синельниківського району, до В. Тупалова, польова пошта 0688, повідомлялося про те, що на дитину влада відмовлялася виділити допомогу, законтрактували «...в колгосп наше теля і пообіцяли заплатити хлібом, а тепер відмовляються, вони обманули, усі колгоспники нічого не отримали. Паразити, побули на фронті два-три місяці, отримали інвалідність і мучать бідних людей, податки платити, на роботу ходити, а їх дружини вдома сидять і усім забезпечені. Неправда нас замучила...» [2, арк. 271]. Звичайно, що листа такого змісту контролери скерували районному відділенню НКДБ.

Варто зазначити, що контроль за якістю обробки кореспонденції контролерами пунктів воєнної цензури також здійснювався: начальниками відділів проведено 32 перевірки, 25 перевірок контролерів, прочитано 1688 листів; старшими уповноваженими – 63 перевірки, 50 перевірок контролерів, прочитано 5656 листів; уповноваженими проведено 512 перевірок, 186 перевірок контролерів, прочитано 38463 листи; помічником уповноваженого проведено 2050 перевірок, 407 перевірок контролерів, прочитано 184740 листів; контролерами проведено 1328 перевірок, 233 перевірки контролерів, прочитано 155078 листів. Усього проведено 3958 перевірок, 901 перевірку контролерів, прочитано 395595 листів [2, арк. 268]. В результаті перевірок виявлено пропущення 59 листів з грифом «К»; 154 листи, які необхідно було вилучити; 7 листів прочитано неякісно; у 34 листах виявлено дефекти при відкритті; 104 листи

погано заклеєно; 103 листи неправильно штамповано; 63 листи штамповано як національні, які такими не виявилися тощо [2, арк. 268–268 зв.].

Отже, основні завдання перлюстрації ґрунтувалися на здійсненні контролю за поштовою кореспонденцією, що призводило до виявлення широкого спектру настроїв як серед військовослужбовців, так і цивільного населення з членами їх сімей та родин. Проводячи перлюстрацію, контролери пунктів воєнної цензури звертали увагу на негативні висловлювання щодо тогочасних проблем як побутового, так і не побутового характеру.

Листи, у яких контролери виявляли інформацію негативного змісту або ворожу до радянського ладу, не допускалася до адресанта, а скеровувалася до місцевих органів НКВС, НКВД, прокуратури. Загалом, пункти воєнної цензури, що діяли на території УРСР упродовж 1945–1946 рр., виконували завдання, поставлені перед ними радянською ідеологічною системою.

Література

1. Север А. «Смерть шпионам!» Военная контрразведка СМЕРШ в годы Великой Отечественной войны. URL: <http://www.e-reading.ws/book.php?book=1015435> (дата звернення: 01.02.2020).
2. Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 7. Спр. 4. Т. 001. 228 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 4. Т. 002. 301 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 4. Т. 005. 279 арк.
5. Новоселова Е. Битва в письмах. О чем писали русские и немецкие солдаты // Росийская газета-неделя. № 6002(26). URL: <http://www.rg.ru/2013/01/31/stalingrad.html> (дата звернення: 01.02.2020).

УДК 94 (477)

«ПЕКЛО НА ЗЕМЛІ» - ВІННИЦЬКА ТРАГЕДІЯ 1937-1938 РР.

Наталія Іщук,

*викладач кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету*

У повідомленні висвітлено масштаби та злочини тоталітарного режиму щодо населення України. Зокрема Вінницької трагедії 1937 – 1938 рр.

Ключові слова: *тоталітаризм, політичні репресії, Вінницька трагедія 1937-1938 рр.*

The report covers the scale and crimes of the totalitarian regime against the population of Ukraine. In particular, the Vinnytsia tragedy of 1937-1938.

Keywords: *totalitarianism, political repressions, Vinnytsia tragedy of 1937-1938.*

У третю неділю травня в Україні вшановують пам'ять жертв політичних репресій. Все менше стає живих свідків, які бачили як десятки тисяч людей стали жертвами вбивчої акції комуністичного режиму в окупованій Вінниці.

«Вінницька трагедія» - масові репресивні акції УНКВС, під час яких було репресовано більше 20000 громадян як «ворогів народу», 13475 розстріляно, а за деякими даними - 16806. По вулиці Театральній, тоді Дзержинського, в подвір'ї будинку НКВС людей розстрілювали перед гаражем, де мили машини, щоб можна було змивати сліди крові. Потім тіла жертв після розстрілів відвозили до «спецоб'єктів» НКВС - масових могил, які завчасно підготували на православному кладовищі (зараз Хмельницьке шосе), на території Фруктового саду (зараз це Підлісне кладовище) та в Центральному парку імені Горького.